

ТАРЖИМА ЖАРАЁНИНИ ЎРГАНИШДА ТАРЖИМА МОДЕЛЛАРИНИНГ ЯРАТИЛИШИ ТАРЖИМАШУНОСЛИКНИНГ ТАДҚИҚОТ МЕТОДИ СИФАТИДА

Турдиева Нилуфар,

СамДЧТИ ф.ф.н., катта ўқитувчи

Калит сўзлар. Модель, тил модели, таржима модели, ситуатив модель, трансформацион модель, семантик модель, вазиятли-денотатив модель, трансформация, реал воқелик, вазият.

Таржима жараёнини моделлаштиришнинг назарий асосини модель феноменидан излаб кўриш лозим. “Модель (фр. *modèle* атамаси лот. *Modus* – нусха, намуна) маълум бир объект ёки объектлар тизимининг шартли изоҳи, шаклидир (тасвир, чизма, таъриф, баён). Объектлар ва объектлар ҳақидаги инсон билимларининг муносабатларини баён этиш учун хизмат қилади”.

Моделлаштириш гносеологик тушунча бўлиб, идрок жараёнининг муҳим йўлларида биридир. Моделлаштирилаётган тизимнинг мураккаблиги натитижасида изоҳланаётган жиҳатларнинг тушунтирилиши қийинчиликни туғдиради. Тилшуносликда моделлаштириш интерпретация атамаси билан талқин қилиниб, изоҳланаётган объектнинг муносабатлари ва алоқаларини очиб беришга йўналтирилгандир.

Лингвистик моделлаштириш биринчи марта 1944 йилда З.Харрис томонидан қўлланилган, кейинчалик В.Ингве “тил модели” тушунчасини тилшуносликка олиб кирди; замонавий талқинда “тил модели” тушунчаси Н. Хомский ва Ч.Хоккетнинг тадқиқотларида қўлланилган бўлиб расмий тизим тушунчасини билдиради. Бундан ташқари моделлаштиришни А.Ф.Лосев, И.И.Ревзина, И.А. Мельчук, А.А.Леонтьев, Ю.Д.Апресян, А.А. Залевская каби олимларнинг тадқиқотларида учратамиз.

“Лингвистик энциклопедик луғат” куйидаги таърифни келтиради – модель чизмасини яратиш – нафақат лисоний воқеа ва ходисаларнинг акси, балки тил ҳақидаги ҳақиқий билимларнинг объектив амалий даражасидир. Тил назарияси ривожланишининг ҳозирги босқичида

модель таҳлил қилинаётган объектларнинг назарий идрок қилинишининг юқори босқичи ҳисобланади. Кейинги босқич мавжуд моделларнинг ўзгартириш учун ишлаб чиқилган системалар бўлиши мумкин.

Лингвистик модель мақсади нафақат тизим ва жараёнларни тушунтиришдан иборат, балки, асосий урғу аниқлаштирилган қонуниятлар асосида янги маълумотларни рўёбга чиқаришдир. Ҳозирги даврда инсоннинг когнитив фаолияти билан узвий боғланган тил жараёнларининг ўрганилиши жадаллашиб кетмоқда, шу боис тил моделлари билан бир қаторда когнитив-лисоний ва когнитив моделлар ҳам шаклланиб келмоқда. Таржима жараёни моделларини когнитив-лисоний моделлар тоифасига киритишимиз мумкин, чунки ушбу моделлар ўз ичига таржимавий жараёнларни ҳам қамраб олади.

Моделлаштиришда бошланғич ҳолат сифатида таржимавий макон ҳақидаги тушунча хизмат қилади – яъни, таржимавий макон оригинал матн атрофида шаклланади ва кейинчалик таржима қилинаётган тилга маъновий кўчирилади. Таржимавий маконни мувозанатлаштирилган механизм, бир маданият матнини иккинчи маданият матнига мазмун жиҳатидан ўтказиладиган синхронлаштирилган тизим каби тасаввур қилиб, ушбу жараёнда таржимавий қонуниятлар ўз аксини топишини тушунамиз. Таҳлил қилинаётган тилларнинг ўзаро муносабати аниқ бир матн асосида талқин қилинади ва ўзида таржима тизимини акс эттиради.

Асосий эътиборни таржима жараёнини ўрганишда яратилган назарий

нуктаи назардан моделлаштиришнинг принциплари, характеристикаси ва ёндашувларига қаратиш лозим. Ҳозирги даврда, таржима назариясида таржима моделлари турлари тадқиқотлари ҳали охирига етишмаган, шу боис ушбу феноменнинг ўганилиши кўп омилларга боғлиқлиги муҳимдир, ва ушбу омилларнинг турли-туманлигига таяниб таржиманинг тадқиқотчилар томонидан янгидан-янги моделлари яратилмоқда.

Ушбу мақоламиз доирасида эътиборимизни ўзига таржима жараёни механизмини моделлаштириш ва бу муаммо таржима назариясида қай даражада ўз ечимини топгани тортди. Эътиборимиз марказида таржима назарияси ва амалиётида моделнинг асосий концептуал компонент сифатидаги аспекти бўлади.

Таржимани моделлаштиришнинг қамровли асосини В.Н.Комиссаров тақиқотларида учратамиз. В.Н.Комиссаров таржима жараёнларини моделлаштиришнинг муҳимлигига урғу бериб, бу йўналиш келгусида ушбу моделларнинг илмий тадқиқи янги методологияларга асос бўлишини таъкидлайди.

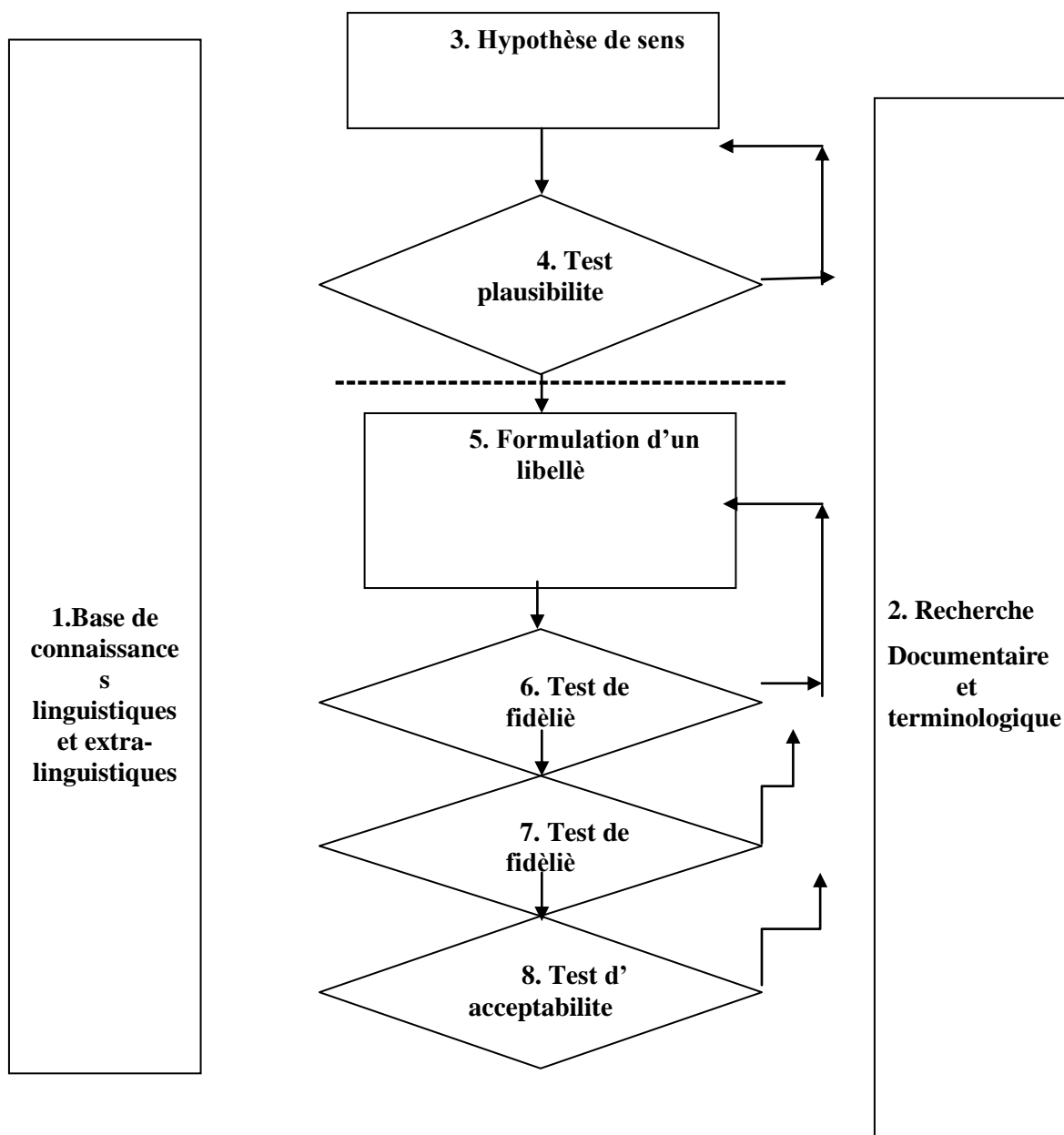
В.Н.Комиссаров таржима модели тушунчасини қуйидагича изоҳлайди: “Таржима модели – таржима жараёнининг шартли тасвири бўлиб, тилшунослик ва психологиянинг умумий фаразларини таржимага синдириш ҳаракатига асослангандир. Модель гипотетик характерга эгадир, яъни, бизга маълумки, таржимон онгида юз бераётган жараёни кузатиш имкониятига эга эмасмиз ва таржимон айнан таржиманинг у ёки бу модели таржима жараёнини тасвирлаганидек юз беради деган ишонч йўқ”.

Ҳар қандай таржима моделининг ҳаққонийлиги оригинал ва таржима матнларининг қиёсий таҳлили орқали текширилади. В.Н.Комиссаров таржима моделларининг асосий турларига қисқа изоҳ беради: ситуатив, трансформацион, семантик.

Таржиманинг ситуатив модели ҳар қандай вазият ҳар қандай тил воситалари билан тасвирланади деган тушунчага асосланади. Олимнинг таъкидлашича, ситуатив модель асосини қиёсланаётган тиллар синтактик структуралари ўртасидаги ўхшашлик ташкил қилади: турли тилларнинг ядровий структуралари ясама структуралардан кўра кўпроқ ўхшашликни ҳосил қилади. Бинобарин, таржима вариантини танлаш жараёнида ядровий ва ясама структураларнинг трансформациялари муҳим роль ўйнайди, таржима жараёни эса трансформациялар кетма-кетлиги сифатида талқин қилинади.

Таржиманинг семантик модели асосини оригинал матн релевант семаларининг сақланиши ва идентификацияси ташкил қилиб, умумий семаларнинг сони оригинал ва таржима матнларининг эквивалентлиги даражасини белгилайди. Шу боис, замонавий таржимашуносликда В.Н.Комиссаров таржима моделларининг уч турини ажратиб кўрсатади. Ҳар бир модель ўзининг график тасвирига эга бўлиб, таржима жараёни кечишини акс эттиради.

Юқоридаги таржима моделига оид барча маълумотлар рус таржимашуносларининг фикрлари таҳлили асосида олиб борилган бўлиб, мақоламизда Европа таржимашунос олимларининг ҳам қарашларига суянишни мақсад қилиб қўйдик. Европа таржимашунослиги таржиманинг кўплаб моделларини таклиф қилади, улар қаторида етакчи ўринни Д.Жилнинг модели эгаллайди. Д.Жилнинг таржима модели қуйидаги кўринишга эга:

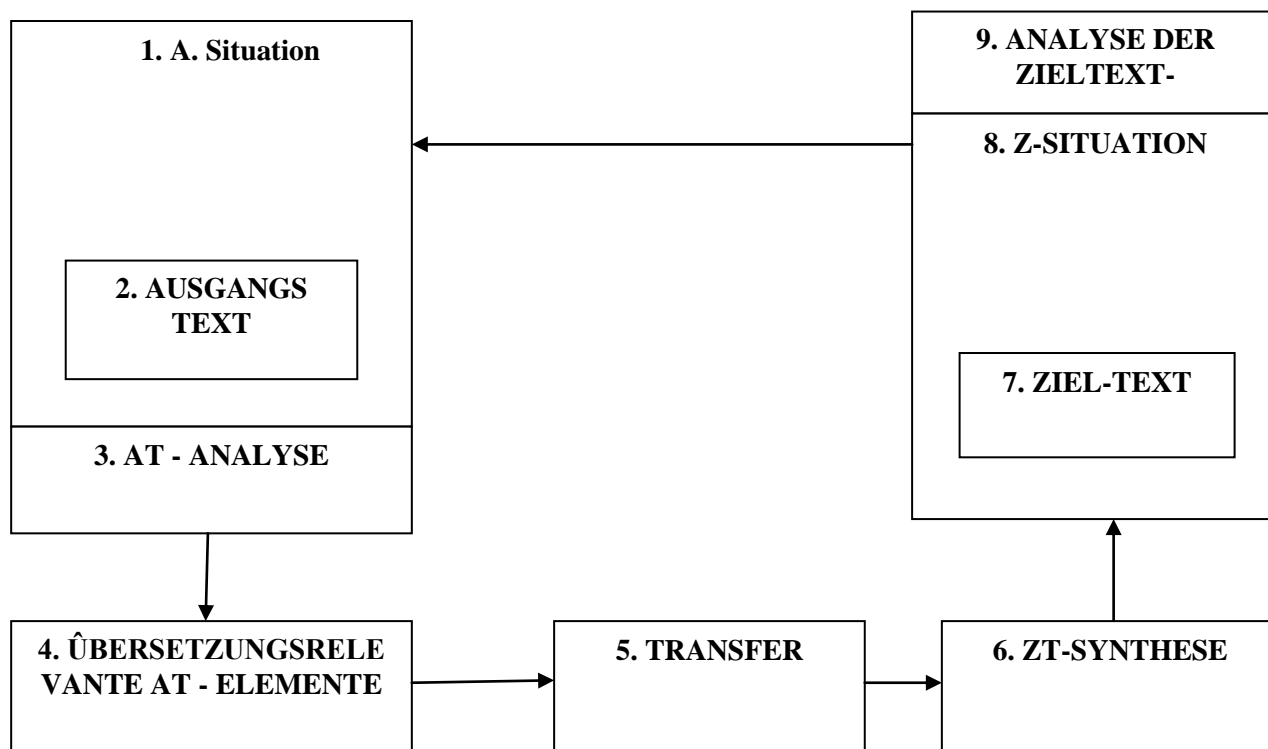

Д. Жилнинг таржима моделига изоҳлар:

- 1 – лисоний ва экстралисоний билимлар асоси;
- 2 – маълумотлар ва атамалар бўйича излаш;
- 3 – матн мазмуни ҳақида гипотеза;
- 4 – ҳаққонийликни аниқлаш бўйича тест;
- 5 – матнни тузиш;
- 6 – мувофиқлик, ҳаққонийлик, аниқликни аниқлаш бўйича тест;
- 7 - ҳаққонийлик, аниқликни аниқлаш бўйича тест;
- 8 – мувофиқликни аниқлаш бўйича тест.

Таржима назариясида яратилаётган замонавий моделлар аниқ таржима жараёни циклининг визуализациясига асосланмоқдалар. У.Кауцнинг илмий

тадқиқот ишида келтирилган С.Норднинг таржима модели барчага маълумдир. Бу модель қуйидаги схематик кўринишга эга:

С.Норднинг таржима моделига изоҳлар:

- 1 – оригинал матн вазияти;
- 2 – оригинал матн;
- 3 – оригинал матн таҳлили
- 4 – оригинал матн таржимаси учун муҳим бўлган элементлар;
- 5 – қайта яратиш;
- 6 – таржима матни синтези;
- 7 – таржима матни;
- 8 – таржима матни вазияти;
- 9 – таржима матни таҳлили;

Юқорида кўриб чиққан таржиманинг икки модели Европа олимлари ва таржимашунослари орасида жуда машҳур бўлиб, аксари таржимашунослар ушбу икки моделни тадқиқотларининг асоси сифатида оладилар.

Юқорида келтирилган таржима моделларидан ташқари таржима назариясида таржиманинг вазиятли-денотатив модели ҳам етук мутахассислар томонидан илгари сурилади.

Таржиманинг вазиятли-денотатив модели барча тил белгиларининг мазмуни предмет, воқеа, муносабатларда кўринишини назарда тутди. Тил белгиларида ўз аксини топган реал воқелик предметлари денотат деб аталади. Реал воқеликдаги вазият бу барча денотатлар ўртасидаги муносабатлардир.

Шу боис, нутқнинг ташкилий қисмлари ўзида реал воқеликдаги маълум бир вазиятни мужассам этади.

Шу билан бир қаторда таъкидлаш лозимки, вазиятли-денотатив модель таркибида ётувчи ҳар қандай тушунча тил воситалари орқали баён этилиши мумкин, бу ўз навбатида шахснинг қайси тилда гаплашишига қарамасдан бизни ўраб турган борлиқнинг муштараклигини англатади. Бир хил воқеа-ҳодисалар турли тилларда турлича ифодаланишига қарамасдан, улар ҳаётда бир хил таъсир кучига эгадирлар.

Шу сабабдан, таржиманинг ушбу модели таржима жараёнини қуйидагича тасвирлайди. Оригинал матнни қабул қилиш босқичида таржимон, барча тил воситалари ва уларнинг ўзаро

муносабатлари таҳлилни олиб бориш билан бир қаторда ушбу тил воситалари қайси денотатларни билдиришини ва ушбу денотатларнинг умумлашмаси реал воқеликдаги қайси вазиятни акс эттиришини англаиб боради.

Таржимон онгида оригинал матнда тасвирланаётган вазият ҳақида тушунча ҳосил бўлганидан сўнг (реал воқеликни маълум бир кесимини тасвирловчи ўзига хос расм), у ушбу тасаввурни ўзга тил воситалари орқали баён этади.

Ушбу модель асосчилари И.И.Ревзин ва В.Ю. Ройзенцвейг таржима жараёнини қуйидагича тасвирлайдилар. Маълумотни жўнатувчи А, маълумотни қабул қилувчи Б ва таржимон Т. А, оригинал матн тилидан фойдаланган ҳолда Д реал воқеликдаги маълумотни С1 юборади. Таржимон оригинал матн тилидан фойдаланган ҳолда С1 ва Д1 орасида мутаносибликни ўрнатади, сўнг таржима қилинувчи тил воситалари ёрдамида худди шу вазиятни тасвирловчи С2 маълумотини яратади. С2 маълумоти маълумотни қабул қилувчи Б томонидан қабул қилинади. Ўз навбатида Б таржима тили воситалари ёрдамида С2 ва реал воқелик ўртасидаги мутаносибликни яратади.

Бошқача қилиб айтганда, маълум бир кетма-кетликда берилган маълумотни қабул қилади ва ушбу кетма-кетликдан ўтиб вазиятни англайди, сўнг маълумотдан тўлиқ мавҳумлашиб (яъни чекиниб), фақатгина унга етказиб берилган вазиятдан келиб чиққан ҳолда маълумотни қабул қилувчи шахсга етказиб беради.

Ушбу модель, тасвирланаётган вазият таянч ролини бажариб, таржима жараёни қандай воситалар билан берилишига қарамасдан муҳим характерга эга бўлган вазиятларда кенг қўлланилади ва таржима жараёнини адекват

тасвирлайди. Оригинал матнда тасвирланган вазиятни англаш орқали таржимон таржима тилида мавжуд бўлган фақатгина шу вазият учун қўлланилиши лозим бўлган таржима усулини танлайди (Fragile – “Эҳтиёт бўлинг, ойна”, instant coffee – “эрийдиган кофе”), ёки бир неча вариантлар ичида кенг тарқалган, умумқабул қилинган вариант мавжуд бўлса (Keep off the grass – “Газон устида юрманг”). Албатта таржиманинг ягона мақсади оригинал матнда тўлиқ ёки баъзи сабабларга кўра тўлиқ баён этилган вазиятни аниқ тасвирлаб беришдан иборат. Ушбу вазиятда таржимон ўз таржимасига масалани тўғри англаган ҳолда у ёки бу ўзгаришлар ёки қўшимчалар киритади ва шу йўл билан тўлиқ адекват таржимага эришади.

Шу ўринда И.И.Ревзин ва В.Ю. Ройзенцвейгларнинг фикрлари ҳам қизиқ, ҳам шубҳали кўринади. Уларнинг фикрига кўра реал воқеликка билвосита мурожаат қилмаган ҳолда бир тилдаги маълумотни иккинчи бир тил воситалари орқали қайта яратиш аслида таржимадир ва ушбу ҳолат таржиманинг барча турларига хос бўлиб, синхрон таржимонлар фаолиятида яққол кўзга ташланади. Бир матнни бир тилдан иккинчи тилга ўгириш жараёнида реал воқеликка мурожаат аксар ҳолларда бадиий адабиёт таржимасида сезилади. Шу ўринда юқоридаги фикрни такрорлаган ҳолда таъкидлаш жоизки, ҳар қандай таржима жараёни қабул қилиш, таҳлил қилиш, оригинал матн мазмунини англаш босқичларини қамраб олади. Оригинал матн мазмунини англаш бу реал воқеликни, унинг ортида турган тил воситаларини идрок этишдир. Туб моҳияти тушуниб етилмаган матн таржима объекти бўлиб хизмат қила олмайди.

Адабиётлар

1. Комиссаров В.Н. Общая теория перевода: Учебное пособие. – М.: ЧеРо; Юрайт, 2000. – 136 с.
2. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. – М.: Международные отношения, 1980. – 166 с.
3. Ревзин И.И., Розенцвейг В.Ю. Основы общего и машинного перевода. - М.: Высшая школа, 1964.-244 с.
4. Хомский Н. Язык и мышление.- М.: МГУ, 1972. – 122 с.

5. Gile D. Fidélité et littéralité dans la traduction: un modèle // Meta. – 1988. – 37/1. Pp.

Турдиева Н. Процесс создания моделей перевода как метод исследования в переводоведении. В данной статье рассматривается проблема моделирования процесса перевода которая выдвигается ведущими специалистами в области современного переводоведения.

Turdiyeva N. The process of creating models of translation as a research method in translatology. This article deals with actual problems in modern theory of translation such as modelling of the process of translation which is advanced by leading specialists of translatology.
